

ધોરણ - 9

સામાજિક વિજ્ઞાન

પાઠ - 9

મૂળભૂત હકો, મૂળભૂત ફરજો અને
રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત ફરજો વિશે જણાવો.

- કાયદાઓનું પાલન કરવું
- જાહેર મિલકતોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ
- સ્ત્રીઓને હાનિ પહોંચાડતા વ્યવહારોનો ત્યાગ કરવો
- બાળકોને સારું અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવા તેમના માતા-પિતાની ફરજ રહેશે

- એકતા અને અખંડિતતાનું રક્ષણા કરવું , કરવેરાઓ પ્રમાણિકપણે ભરી દેવા
- હિંસાનું આચરણ ન કરવું ,
- આવશ્યકતા મુજબ દેશના રક્ષણા માટે જોડાવું
- વૃક્ષો પ્રત્યે દયા રાખવી , જંગલો, નદીઓ, વન્યજીવો સહિત પર્યાવરણનું જતન કરવું

(2) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું મહત્વ દર્શાવો.

► રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ બંધારણના ચોથા ભાગમાં કરવામાં આવે છે.

► આ સિદ્ધાંતો માર્ગદર્શક છે, એનો અમલ કરવા રાજ્ય સરકારો બંધાયેલી નથી.

► પરંતુ નીતિ ઘડતરમાં આ સિદ્ધાંતોને કેન્દ્રમાં રાખીને નીતિઓ ઘડવાની અને તેનો અમલ કરવાની રાજ્યની નૈતિક ફરજ છે.

► ન્યાયતંત્ર દ્વારા આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવાની જોગવાઈ બંધારણમાં નથી.

- આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી આપણને કોઈ કાનૂની અધિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી. તેનાથી કોઈ કાનૂની પીઠબળ મળતું નથી. તેમ છતાં રાજ્યના કાયદાઓ પ્રાપ્ત થતા વખતે તથા સંચાલનમાં તે પાયાના છે.
- બીજા ઘણા હકોનો સમાવેશ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં કરવામાં આવ્યો છે.
- ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે તેનું મહત્વ દર્શાવતા તેને 'દેશના શાસનના પાયાના સિદ્ધાંતો' ગણાવ્યા હતા.

(3) મૂળભૂત હકોની અગત્યતા સમજવો.

- વ્યક્તિ માત્રના અસ્તિત્વ અને તેના વ્યક્તિત્વના સર્વતોમુખી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ એવી સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવું અને તે ચાલુ રહે તે અત્યંત આવશ્યક છે એને સામાન્ય રીતે માનવ હકો કહેવાય છે.
- દરેક લોકશાહી દેશમાં તેના નાગરિકને કેટલાક પાયાના હક્કો આપવામાં આવ્યા છે.
- વ્યક્તિનો મનુષ્ય તરીકે જન્મ થતાની સાથે જ તે કેટલાક પાયાના હકોનો હક્કદાર બને છે તેને માનવ હકો કહેવામાં આવે છે.

(4) વાજબી નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ એટલે શું?

- ભારતના બંધારણમાં નાગરિકોને હક દ્વારા સ્વતંત્રતાઓ મળી છે તે બધા લોકોને કેટલીક મર્યાદાઓ પણ ભોગવવી જોઈએ.
- સંસ્થાઓ અને સંઘો સ્થાપવાની સ્વતંત્રતા કેટલાક નિયંત્રણો અને મર્યાદાઓ હેઠળ ભોગવી શકે છે.
- રાજ્ય ધંધો કે વ્યવસાય અને રોજગાર માટેની લાયકાતના ધોરણો નક્કી કરી શકે છે કોઈ પણ નાગરિકો આ હકનો નિરંકુશપણે કે અમર્યાદિત ઉપયોગ કરી શકે નહીં.

(5) નિવારક અટકાયત (પ્રતિબંધિત અટકાયત ધારા) વિશે લખો.

- રાજ્યને એમ લાગે કે કોઈ વ્યક્તિ ગુનાહીત કૃત્ય કે પ્રવૃત્તી કરવાની છે તો સાવચેતીના પગલા તરીકે તેને નિવારક અટકાયત ધારા હેઠળ ધરપકડ કરી શકાય.
- આ ધારાનો હેતુ અટકાયતીને તણે કૃત્ય કર્યા બદલ તેને શિક્ષા કરવાનો નથી પરંતુ રાજ્ય, સમાજ કે કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ ગુનાહીત કૃત્ય કરતો તેને અટકાવવાનો છે. કેટલો સમય અટકાયત ચાલુ રાખવી એ નિર્ણય રાજ્ય સરકાર કરી શકાય છે.

(6) ભારતના બંધારણમાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

- (1) શોષણ સામેનો હક
- (2) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હકો
- (3) સમાનતાનો હક
- (4) સ્વતંત્રતાનો હક
- (5) ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો
- (6) બંધારણીય છલાજોનો હક

(7) લઘુમતીઓને બક્ષવામાં આવેલ બંધારણીય અધિકારો જણાવો.

➤ લઘુમતી સંસ્થાઓની મિલકતોનું સંપાદન રાજ્ય સરકાર જરૂરી વળતર આપીને જ કરી શકે.

➤ લઘુમતી કોમો પોતાની ભાષા કે ધર્મના જ્ઞાનને આધારે સંસ્થાઓ સ્થાપી શકે છે અને તેનું સંચાલન કરી શકે છે કોઈ પણ ભેદભાવ વગર તેમને નાણાકીય સહાય આપવા બંધાવેલી છે

પ્રશ્ન : 2 ટૂંક નોંધ લખો :

(1) સમાનતાનો હક

➤ ‘કાયદા સમક્ષ સમાનતા’ અને “કાયદાનું સમાન રક્ષણ” આ બે ઘ્યાલોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે કાયદા સમક્ષ સમાનતા એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વર્ગની તરફેણમાં વિશેષાધિકારોનો અભાવ એકસરખી પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલ વ્યક્તિઓને એકસરખો કાયદો લાગુ પડશે જો કે રાજ્યપ્રમુખ કે રાજ્યપાલ વગેરેને કેટલાક વિશેષાધિકારો આપાયા છે કાયદાના સમાન રક્ષણનો અર્થ થાય છે કે સમાન સંજોગોમાં કાયદાનો વ્યવહાર સમાન જ હોવો જોઈએ કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગને અલગ રાખીને તેમના પ્રત્યે ભેદભાવ દર્શાવતો કાયદો રાજ્ય ઘડી શકે નહીં આ હક મુજબ વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાન, આવક કે શિક્ષણના કારણોસર ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહીં.

(2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક

➤ મૂળભૂત હકોની જોગવાઈ કરવામાં આવે પરંતુ જો તેનો અમલ યોગ્ય રીતે ન થાય તો આવી સ્વતંત્રતાનો કે અધિકારોનો કોઈ અર્થ સરતો નથી સર્વોચ્ચ અદાલત મૂળભૂત હકોના રક્ષણાની અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આ અંગે અદાલત જરૂરી લાગે તે પ્રકારના યોગ્ય સૂચના કે આજ્ઞાપત્રો, આદેશો વિશાળ સત્તા તેને બંધારણામાં બતાવામાં આવી છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે આ હકને બંધારણાના આત્મા સમાન કહ્યો છે આમ, હક કોઈ પણ નાગરિકને મૂળભૂત હકોના બદલે અદાલતોમાં જવાનો હક અને હક્કોનું રક્ષણ મેળવવાનો હક છે. કોઈપણ નાગરિકોના મૂળભૂત હકો છીનવાઈ જાય તેવા કોઈ પણ કાયદા રાજ્યો ઘડી શકતું નથી.

(3) સ્વતંત્રતાનો હક

- બંધારણ દ્વારા ભારતીય નાગરિકોને 6 પ્રકારની સ્વતંત્રતાઓ બક્ષવામાં આવી છે જે નીચે મુજબ છે.
 - વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, શાંતિથી અને શાસ્ત્રો વિના લેગા થવાની અને સભા ભરવાની સ્વતંત્રતા, મંડળો અથવા સંઘો રચવાની સ્વતંત્રતા ભારતના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ગમે ત્યાં મુક્તપણે હરવા-કરવાની સ્વતંત્રતા કોઈ પણ દેશના સ્થાને રહેવાની અને સ્થાયી થવાની સ્વતંત્રતા, વ્યવસાય, વેપાર કે ધંધો કરવાની સ્વતંત્રતા.

(4) શોષણ સામેનો હક

- કોઈપણ વ્યક્તિનું બીજુ વ્યક્તિ દ્વારા કોઈપણ પ્રકારે શોષણ ન થાય એવા શોષણ વિહીન સમાજની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.
- વેપાર, દાસત્વ અને બળજબરીથી કરાવાતી કોઈ પણ પ્રકારની મજૂરી પ્રતિબંધિત છે.
- આ જોગવાઇઓનો ભંગ શિક્ષાપાત્ર અને ગુનો ગણાય છે.
- 14 વર્ષથી નીચેની ઉંમરના કોઈ પણ બાળકને કોઈ પણ ખાણમાં કે જોખમી વ્યવસાયમાં, ગેરેજ, હોટલ અને કોઈ પણ કામમાં રાખી શકાશે નહીં.
- બાળમજૂરી નાખૂંદી કાનૂન હેઠળ એ શિક્ષાપાત્ર ગુનો છે.

(5) આર્થિક નીતિઓ સંદર્ભે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

- સૌ નાગરિકનું મહત્વમાન કલ્યાણ અને શ્રેય સધાય એ રીતે સમાજમાં ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને અંકુશનું વિતરણ કરવું.
- પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળો એવા રાજ્ય પ્રયાસ કરશે.
- સ્ત્રી - પુરુષ અને કુમળી વયના બાળકોનું આર્થિક મજબૂરીના કારણે આરોગ્ય કથળે એવા કામધંધા, જોખમી કાર્યો કરવા ન પડે.
- ઔદ્યોગિક એકમોમાં સંકલનમાં કામદારોની સહભાગીદારી માટે રાજ્ય પ્રયાસ રહેશે.
- સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ સમયે જરૂરી રજાઓ તથા રાહત પૂરી પાડવામાં આવે.

- સ્થીઘોને પ્રસૂતિ સમયે જરૂરી રજાઆ તથા રાહત પૂરા પાડવામાં આવે.
- કામદાર રાજ્ય વીમાધારો, પ્રસુતિ રજાનો ધારો, ગ્રેજ્યુઇટી ધારો વગેરે કાયદાઓ માનવીય ધોરણે વિકાસ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન રાજ્ય કરશે.
- ગાય, ભેંસ, અન્ય દુધાળા પ્રાણીઓ, ભારવાહક ફોરોની ઓલાદોની જગતવણી માટે તથા બળદ, ગધેડા ના કંતલ અટકાવવા પ્રયાસ કરશે.

(6) રાજકીય અને વિદેશી સંબંધો વિશેના સિદ્ધાંતો

- રાજ્ય ગ્રામપંચાયતોની સ્થાપનાના કરવા માટે જરૂરી પગલાં ભરશે.
- તેઓ સ્વરાજ્યના પ્રથમ એકમ તરીકે કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સત્તા અને અધિકારો અને આર્થિક સહાય આપશે રાજ્ય સેવામાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીથી અલગ અને સ્વતંત્ર કરવા પગલાં ભરશે.
- બધા દેશો સાથે મૈત્રી અને ભાઈચારાના સંબંધો રાખવા.
- આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ, સલામતી અને ઉન્નતિ માટેના દરેક પ્રયત્નોમાં રાજ્ય પૂરતો સહકાર આપશે.

પ્રશ્ન : ૩ નીચેના વિધાનો કારણો આપી સમજાવો :

(1) મૂળભૂત હકોના ભંગ સામે અદાલતનો આશરો લઈ શકાય છે.

► મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ રક્ષણ મેળવવા સીધા જ સર્વોચ્ચ
અદાલત કે વડી અદાલતમાં જઈ શકાય છે. ભારતના બંધારણમાં
દરેક નાગરિકને મૂળભૂત હકોના અમલની ખાતરી આપતો
બંધારણીય હક આપવામાં આવે છે સર્વોચ્ચ અદાલત વાલી તરીકે
૫૨૪ બજાવે છે.

(2) બંધારણીય ઈલાજોનો હક “બંધારણના આત્મા” સમાન છે.

- કોઈ પણ નાગરિકને મૂળભૂત હકોના ભંગ બદલ અદાલતોમાં જવાનો હક અને હકનું રક્ષણ મેળવવાનો હક છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે “આ હકને બંધારણના આત્મા સમાન” કહ્યો છે.

(3) સ્વતંત્રતાઓ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ હોઈ નહિ.

- આપણે સમાજમાં રહેતા હોવાથી સમાજના હિત ધ્યાનમાં રાખવા પડે છે.
- દેશના એકતા અને અખંડિતતા, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીભર્યા સંબંધો, બદનક્ષી, હિંસક ઉશ્કેરણી વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવા. આમાં, સ્વતંત્રતાઓ અમર્યાદિત કે નિરંકુશ હોઈ શકે નહીં.

(4) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ એ મૂળભૂત હકોના ઉપયોગ માટેની પૂર્વશરત છે.

- આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવા રાજ્ય બંધાયેલું નથી.
- આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવામાં આવે તો જ મૂળભૂત હકો સાર્થક બને છે.
- આમ, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ એ મૂળભૂત હકોના ઉપયોગની પૂર્વશરત છે.

(5) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત હકો એ એકબીજાના વિરોધી નથી બલ્કે એકબીજાના પૂરક છે.

➤ રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત હકો એ એકબીજાને વિરોધી નથી બલ્કે એકબીજાના પૂરક છે કારણ કે જ્યારે મૂળભૂત હકો રાજ્યમાં રાજકીય લોકશાહી સ્થાપે છે. મૂળભૂત હકો રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરે છે. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો રાજ્યમાં સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપવાનું ધ્યેય ધરાવે છે.

(6) શોષણમુક્ત સમાજની રચના એ આપણા બંધારણનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

- 14 વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળા બાળકોને બાળમજુરી નાબુદી કાયદે ઘડવામાં આવ્યો છે.
- આ હકને કારણે બધા જ નાગરિકોને પૂરતું રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે.
- બધા પ્રકારના શોષણને ગુનો જાહેર કરવામાં આવ્યો છે.

(7) હકો અને ફરજો એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે.

- રસ્તાની ડાબી બાજુએ ચાલવું જોઈએ તેમ જ બીજા લોકોને પણ તે રસ્તા પર ચાલવાનો હક છે. હક ન હોય ત્યાં ફરજ પણ હોતી નથી આમ ફરજ વિનાનો કોઈ હક નથી.
- એક વ્યક્તિનો હક બીજુ વ્યક્તિનો ફરજ બની રહે છે હક અને ફરજ બંને એકબીજાના પૂરક છે. બંને એક સિક્કાની બે બાજુ છે.

8) બાળમજૂરી સજપાત્ર ગુનો છે.

► બાળમજૂરી પર કાયદાથી પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે. 14 વર્ષથી ઓછી ઉંમરવાળા બાળકોને નોકરીમાં રાખવાની મનાઈ છે. આથી, બાળમજૂરી સજપાત્ર ગુનો ગણાય છે.

(9) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના અમલ માટે અદાલતોનો આશરો લઇ શકતો નથી.

► આ સિદ્ધાંતોનો અમલ કરવા રાજ્યો બંધાવેલા નથી. રાજ્ય માટે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ ફરજિયાત હોતો નથી. તેથી રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિધાંતોના અમલ માટે અદાલતોનો આશરો લઇ શકતો નથી.

(10) માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં પાયારુપ સિદ્ધાંતો છે.

- તેથી જ ભારતના બંધારણના ઘડવૈચા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર કહે છે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં પાયારુપ સિદ્ધાંતો છે.
- દેશમાં આર્થિક, રાજકીય ન્યાય અને સામાજ પર આધારિત સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપવી છે.

(11) આર્થિક અને સામાજિક લોકશાહી વિના રાજકીય લોકશાહી અધૂરી છે.

- દેશની પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવી, ભારત સરકારે અને રાજ્ય સરકારોએ અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. ભારત સરકારે આ ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે સામાજિક કલ્યાણ સાધવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. આમ, સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા વિના રાજકીય સમાનતા અધૂરી છે.

(12) સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય એ જોવાની ફરજ સૌની છે.

- આપણો વારસો અમૂલ્ય છે, તેથી તેને નષ્ટ ન થવા દેવાય આપણો ઐતિહાસિક વારસો અને સાંસ્કૃતિક વારસો આપણા દેશની અને લોકોની ઓળખનો અરીસો છે. તેના જતનની જવાબદારી ઉઠાવવી જોઈએ.
- આમ, સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વારસાનું જતન થાય તે જોવાની આપણી સૌની ફરજ છે.

પ્રશ્ન : 4 નીચેનામાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- (1) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરે કયા હકને બંધારણનો આત્મા કહ્યો છે ?
- (A) સ્વતંત્રતાનો હક
- (B) સમાનતાનો હક
- (C) સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક હક
- (D) બંધારણીય ઈલાજોનો હક

(2) કોના મતે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો દેશના પાયા રૂપ
સિદ્ધાંતો છે?

(A) નરેન્દ્ર મોદી

(B) જવાહરલાલ નહેરુ

(C) ડૉ. રાજેન્ડ્ર પ્રસાદ

(D) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર

(3) પ્રતિબંધિત અટકાયત હેઠળના આરોપીને કેટલા સમય સુધી
અટકાયત હેઠળ રાખી શકાય છે?

(A) 24 કલાક

(B) 6 માસ

(C) 3 માસ

(D) આજીવન

(4) કઈ ઉંમરના બાળકોને મફત અને નિઃશુલ્ક પ્રાથમિક શિક્ષણ
મેળવવાનો અધિકાર છે?

(A) 6 થી 14 વર્ષના

(B) 3 વર્ષ સુધીના

(C) 14 વર્ષથી ઉપરનાં

(D) 18 વર્ષના

(5) કઈ ઉંમરના બાળકોને જોખમી વ્યવસાયમાં રોકી શકાય નહિ?

(A) 14 વર્ષથી નીચેના

(B) 18 વર્ષથી નીચેના

(C) 6 થી 14 વર્ષના

(D) 28 વર્ષથી ઉપરનાં

(6) ક્યું આચરण ભારતનું સામાજિક કલંક ગણાય?

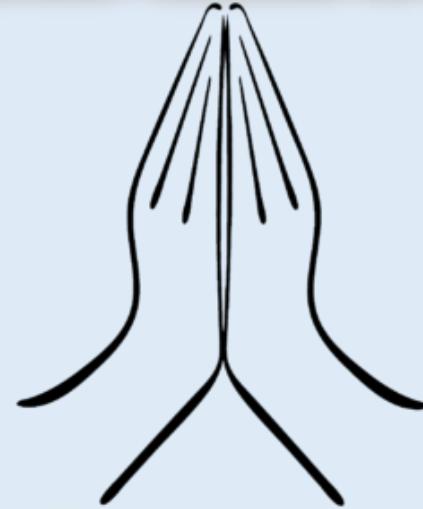
(A) અસ્પૃશ્યતા

(B) બાળમજૂરી

(C) દહેજપ્રથા

(D) વહેમ અંધશ્રદ્ધા

THANKS

FOR WATCHING